

Examining Iran’s Environmental Laws from the Perspective of Good Governance

Ali Faghih Habibi

Associate Professor, Department of Law, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
faghih.habibi@gmail.com

Abstract

The increasing prominence of environmental issues has driven governments in a direction whereby, without due consideration of environmental requirements and objectives, they cannot make informed decisions. Therefore, within a framework of good governance, the alignment of legal obligations, international cooperation, and social leadership is directed toward the preservation of the environment as well as the prevention and reduction of its potential damages. In this regard, the objective of the present study is to critically examine international treaties and domestic environmental laws and to answer the question: “Have the environmental laws ratified in the Islamic Republic of Iran led to the enhancement of the components of good governance?” The research method was descriptive-analytical. A review of the evolution and enactment of environmental laws in Iran before and after the Islamic Revolution—along with an examination of the most significant international actions in the ratification of global treaties and conventions for environmental preservation, as well as the degree of the Islamic Republic of Iran’s participation in these international environmental treaties and the structure of the institutions responsible for the environment in the country—has shown that environmental laws within the Islamic Republic’s system have neither been preventative nor adequate for the preservation of this crucial issue; the multiplicity of responsible entities and the fragmentation of laws and definitions have contributed to the continued degradation of the environment in the country. In this context, solutions such as restructuring the Supreme Council for the Environment, amending environmental laws based on the view of the environment as a “right,” giving special attention to environmental issues in the Islamic Penal Code, revising the internal regulations of the Islamic Consultative Assembly regarding the separation of environmental issues from the Agriculture Commission into an independent specialized commission, enhancing interaction and cooperation with international conventions, and reaching a consensus on commitment to environmental obligations have been proposed to improve the efficacy of the laws.

Keywords: Environment, environmental laws, agriculture, environmental crimes.

Received: 2024-04-13 ; Received in revised form: 2024-05-08 ; Accepted: 2024-06-05 ; Published online: 2024-06-22

<https://doi.org/10.22034/sm.2023.2008056.2108>

© the authors

<http://sm.psas.ir>

Article type: Research Article

Publisher: Political Studies Association of the Seminary

بررسی قوانین زیست‌محیطی ایران از منظر حکمرانی مطلوب

علی فقیه حبیبی

دانشیار، گروه حقوق، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. faghih.habibi@gmail.com

چکیده

برجسته شدن مباحث محیط زیست، دولت‌ها را به سمتی سوق داده که بدون توجه به الزامات و اهداف زیست محیطی، نمی‌توانند تصمیمات خویش را اتخاذ نمایند. لذا، در یک حکمرانی مطلوب، سمت و سوی الزامات قانونی و همکاری‌های بین‌المللی و راهبردی‌های اجتماعی در جهت حفظ محیط زیست، جلوگیری و کاهش آسیب‌های احتمالی آن است. در این راستا، هدف پژوهش حاضر نقد و بررسی معاهدات بین‌المللی و قوانین زیست محیطی داخلی و پاسخ به این سوال است که «آیا قوانین زیست‌محیطی مصوب در جمهوری اسلامی ایران به ارتقای مؤلفه‌های حکمرانی خوب منتهی شده است؟». روش پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و بررسی سیر تدوین و تصویب قوانین محیط زیست در ایران پیش و پس از انقلاب اسلامی، در کنار پرداختن به اصلی‌ترین اقدام‌های بین‌المللی در تصویب معاهدات و کنوانسیون‌های جهانی در حفظ محیط زیست و نیز میزان مشارکت جمهوری اسلامی ایران در این پیمان‌های بین‌المللی زیست محیطی و ساختار نهادهای متولی محیط زیست در کشور نشان داد که قوانین زیست محیطی در نظام جمهوری اسلامی، پیشگیرانه و کافی، در حفظ این مقوله مهم نبوده است؛ تعدد متولیان و نیز پراکندگی قوانین و تعاریف، موجب ادامه تخریب محیط زیست در کشور شده است. در این راستا، راهکارهایی همچون اصلاح ساختار شورای عالی محیط زیست، اصلاح قوانین زیست محیطی براساس تلقی از محیط زیست به‌عنوان «حق»، توجه ویژه به محیط زیست در قانون مجازات اسلامی، اصلاح قانون آیین‌نامه داخلی مجلس شورای اسلامی مبنی بر انفکاک موضوع محیط زیست از کمیسیون کشاورزی در قالب یک کمیسیون تخصصی مستقل، تعامل و همکاری بیشتر با کنوانسیون‌های بین‌المللی و اجماع بر سر التزام به تعهدهای زیست محیطی برای بهبود کارایی قوانین ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: محیط زیست، قوانین زیست محیطی، کشاورزی، جرائم زیست محیطی.

استاد به این مقاله: فقیه حبیبی، علی (۱۴۰۳). بررسی قوانین زیست‌محیطی ایران از منظر حکمرانی مطلوب. *سیاست متعالیه*، ۱۲(۲): ۲۲۵-۲۴۲.

<https://doi.org/10.22034/sm.2023.2008056.2108>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۵؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۲/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۶؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۲

© the authors

<http://sm.psas.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: انجمن مطالعات سیاسی حوزه

۱. مقدمه

طبیعت و تمام سرمایه‌های زیستی را خداوند رایگان در اختیار انسان‌ها قرار داده است؛ اما عقل و درایت حکم می‌کند که در بهره‌برداری از این سرمایه‌ها و توجه به ارزش ذاتی آن‌ها از هدررفت آن جلوگیری کرد. تأکیدهای مکرر دین مبین اسلام در حفاظت از محیط زیست و دستورهای فراوان آن در این باره، توجه هرچه بیشتر ما را در حفظ این میراث ارزشمند می‌طلبد. به موازات پیشرفت فعالیت‌های بشر در حوزه صنعت و تکنولوژی و دخالت هرچه بیشتر در محیط زیست، میزان آلودگی‌های زیست‌محیطی نیز فزونی یافت. بشر که ادامه حیات خود را در بقای محیط زیست می‌دید، درصدد قانونمندی رفتارها در این محیط برآمد. به همین منظور هر یک از کشورها قوانینی در حفاظت از محیط زیست تدوین کرد و در مواردی نیز با پیش‌آمدن ضرورت همکاری کشورها در حفظ این میراث بشری، کنوانسیون‌ها و معاهده‌های گوناگونی تصویب شد. ایران نیز متناظر بر این مسئله با تصویب قوانین و مقررات متعددی، در حمایت و حفظ محیط زیست گام برداشته است. با وجود اهمیت سلامت محیط زیست و تأثیر آن بر بهداشت جامعه انسانی و طبیعت، همچنان در موارد متعددی توجه و دقت نسبت به موضوع‌های محیط زیستی از چشم قانون‌گذاران مغفول مانده که در نتیجه این غفلت، خسارت و زیان‌های جبران‌ناپذیری بر ملت و مملکت تحمیل شده است. نظر به تهدیدهای اقلیمی و ضرورت مدیریت آن در جلوگیری از تأثیرات سوء مسائل زیست‌محیطی همچون بحران آب، ریزگردها و... بر کشور، ضرورت برنامه‌ریزی‌های بلندمدت، برجسته می‌شود.

لذا، پژوهش حاضر درصدد است با طرح این سؤال که «آیا قوانین زیست‌محیطی مصوب در جمهوری اسلامی ایران به ارتقای مؤلفه‌های حکمرانی خوب منتهی شده‌است؟» به واکاوی این مسئله بپردازد. در پاسخ احتمالی، بیان می‌شود که «با وجود قدمت تصمیم‌سازی‌های حاکمیت در حفظ و ارتقای محیط زیست، مواردی چون سوءمدیریت‌ها و تعارض منافع دولت‌ها و نهادهای دولتی با منافع ملی و نیز ناکارآمدی ساختاری قوانین و مقررات موجود، خاصه در کشورهای در حال توسعه و مواردی از این قبیل، باعث شده‌اند که این مهم همچنان در اولویت تصمیم‌سازی، قانون‌گذاری و التزام به اجرای آن نباشد و جامعه با تهدیدهای متعددی از قِبَل این سوءمدیریت‌ها و چالش‌های ساختاری مواجه شود که در تزامن با مؤلفه‌های حکمرانی مطلوب است». به همین منظور، این پژوهش با پرداختن به مراتب قانون‌گذاری و توجه به محیط زیست در ساختار داخلی ایران در دو دوره قبل و بعد از انقلاب اسلامی و نیز بخش بین‌المللی حفاظت‌های زیست‌محیطی در چارچوب معاهده‌های جهانی و چگونگی مواجهه ایران با آن و بازتاب آن در قوانین و مقررات داخلی، این مسئله را واکاوی می‌کند.

۲. سیر قوانین محیط زیست در ایران

۱-۲. قوانین محیط زیست در دوره پهلوی

پیش از پیروزی انقلاب اسلامی، برخی قوانین برای حفاظت از محیط زیست تدوین شده بود؛ اسکندر فیروز^۱ لایحه حفاظت از محیط زیست را در سال ۱۳۵۳ به مجلس شورای ملی ارائه داد که در ۱۸ خرداد همان سال در ۲۱ ماده تصویب شد. در سال ۱۳۵۴، آیین‌نامه اجرایی این قانون به تصویب هیئت‌وزیران رسید. البته آن قانون، بیشتر به موضوع «آلودگی» محیط زیست توجه داشت: «اقدام به هر عملی که موجبات آلودگی محیط زیست را فراهم نماید، ممنوع است. منظور از آلوده ساختن محیط زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی یا شیمیایی یا بیولوژیک آن به طور زیان‌آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده و یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد را تغییر دهد» (ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، ۱۳۵۳). پیش از آن در ۴ اسفند ۱۳۵۳ «قانون شکار» در ۷ ماده و ۱۰ تبصره و ۲ بند به تصویب رسیده بود که هدف از آن، حفظ نسل شکار و نظارت بر اجرای مقررات مربوط به آن بود و نخستین ساختار حقوقی نهاد حفاظت محیط زیست با عنوان «کانون شکار» تشکیل شد. سپس در ۱۶ خرداد ۱۳۴۶ «قانون شکار و صید» در ۳۱ ماده به تصویب رسید و مطابق ماده ۱ آن، افزون‌بر ارتقای جایگاه حقوقی نهاد محیط زیستی از «کانون» به «سازمان شکاربانی و نظارت بر صید»، برای نخستین بار، نهادی با عنوان «شورای عالی شکاربانی و نظارت بر صید» ایجاد شد (قانون شکار و صید، ۱۳۴۶).

پس از آن، در ۱۲ بهمن ۱۳۵۰ «قانون تجدید تشکیلات و تعیین وظایف سازمان‌های وزارت کشاورزی و منابع طبیعی و انحلال وزارت منابع طبیعی» شامل ۱۸ ماده، ۱۷ تبصره و ۳۰ بند به تصویب رسید. مطابق با ماده ۴ این قانون، «سازمان شکاربانی و نظارت بر صید» به «سازمان حفاظت محیط زیست» و نام «شورای عالی شکاربانی و نظارت بر صید» به «شورای عالی حفاظت محیط زیست» تغییر یافت. شایان ذکر است که قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب سال ۱۳۵۳ در تاریخ ۲۴ ابان ۱۳۷۱ با اصلاحاتی، به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. لازم به ذکر است که این قوانین و توجه به محیط زیست در برنامه‌های عمرانی دوران پهلوی سیر تکاملی داشت. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که در برنامه پنجم توسعه، برعکس روال گذشته، با پرداختن جداگانه به مسئله محیط زیست و گشودن فصلی نوین در برنامه عمرانی، ایران در جرگه کشورهای در حال توسعه «پیشرو در عرصه محیط زیست» قرار گرفت. در برنامه‌های قبلی

۱. بنیان‌گذار و نخستین رئیس سازمان حفاظت محیط زیست ایران.

مقوله‌های زیستی چون مراتع، آب‌ها، دریاها و غیره ذیل بخش کشاورزی مورد توجه قرار گرفته بود و مواردی مانند آلودگی‌ها و حفاظت از محیط زیست مغفول مانده بود (رفعتی پناه، ۱۳۹۵: ص ۱۳۰).

۲-۲. سیر قوانین محیط زیست در جمهوری اسلامی

با پیروزی انقلاب اسلامی و همزمان با شروع برنامه‌های توسعه کشور، جایگاه محیط زیست در نظام برنامه‌ریزی کشور ارتقاء یافت و در تحولی چشمگیر برای نخستین بار موضوع حفاظت محیط زیست در قانون اساسی ایران جای گرفت. به لحاظ اهمیت حفاظت محیط زیست، در جلسه بررسی این موضوع در مجلس خبرگان تدوین قانون اساسی، با موافقت اعضای حاضر در جلسه و به اتفاق آراء و بدون رأی ممتنع، در قالب اصل ۵۰ قانون اساسی به تصویب رسید (شاه‌بیک و همکاران، ۱۴۰۰: ص ۸۰). ایران از معدود کشورهایی است که در قانون اساسی خود و طی دو اصل ۴۵ و ۵۰، بر حفظ محیط زیست تأکید کرده است. هرچند قانون اساسی جمهوری اسلامی را تحت تأثیر قانون اساسی فرانسه می‌دانند، اما قانون اساسی فرانسه نسبت به مسئله محیط زیست ساکت است. جمهوری اسلامی از اولین کشورهایی است که در قانون اساسی خود حفاظت از محیط زیست را اولویت داده است؛ دیگر کشورها بعد از دهه ۱۹۹۰ میلادی محیط زیست را در چرخه قانونی خود وارد کردند (کریشنارائو، ۱۳۸۵: ص ۵۶). با اینکه جنبش‌های محیط زیستی در دهه ۱۹۷۰ به وقوع پیوست، اما موفق نشد دغدغه‌های زیست‌محیطی را در مصوبات قانونی بگنجانند (مرادی، ۱۳۹۸). اصل پنجاهم قانون اساسی می‌گوید: «در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد. از این‌رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن، که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است». متناظر به این اصل، نکات ذیل قابل برداشت است:

- ۱) محیط زیست سالم لازمه رشد اجتماعی افراد است.
- ۲) همه اشخاص حقیقی و حقوقی موظف به حفظ محیط زیست هستند.
- ۳) ممنوعیت آلوده‌سازی محیط زیست انسانی، طبیعی و اجتماعی.
- ۴) ممنوعیت تخریب غیرقابل جبران محیط زیست.
- ۵) ضرورت آموزش‌های مستمر در حفاظت از محیط زیست.
- ۶) ضرورت توجه و اهتمام سیاست‌گذاران و مجریان قوانین به حفظ محیط زیست برای نسل‌های آینده (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲: ص ۱۱۲).

نکته مهم اصل پنجاهم قانون اساسی، تفکیک دو مقوله «آلودگی» و «تخریب» در محیط زیست می‌باشد. تبصره ۲ ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی، در تعریف آلودگی محیط زیست می‌گوید: «منظور از آلوده ساختن محیط زیست پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را به طوری که به حال انسان و سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار و ابنیه مضر باشد، را تغییر دهد». علاوه بر این اشاره می‌کند: «هرگونه تغییر در منابع طبیعی که تعادل طبیعت و تنوع زیستی را به طور جدی در معرض خطر قرار دهد» (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۲: ص ۹۹). افزون بر این، اصل چهل و پنجم قانون اساسی نیز ارتباط غیرقابل انکاری با محیط زیست دارد: «انفال و ثروت‌های عمومی از قبیل زمین‌های موات یا رهاشده، معادن، دریاها و دریاچه‌ها، رودها و دره‌ها و سایر آب‌های عمومی، کوه‌ها و دشت‌ها و جنگل‌ها و نیزارها و... در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عامه نسبت به آن‌ها تدابیر لازم را اتخاذ نماید» (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران).

۲-۳. محیط زیست در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران

موضوع محیط زیست علاوه بر قانون اساسی جمهوری اسلامی، در سایر اسناد بالادستی نظام نیز مورد توجه بوده است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به سند چشم‌انداز افق ۱۴۰۴، سیاست‌های کلی محیط زیست، پیش‌نویس سند ملی محیط زیست و فصل‌های مستقل محیط زیست در برنامه‌های توسعه پنج‌ساله کشور اشاره کرد (طاهری و همکاران، ۱۴۰۱: ص ۳۶). از سوی دیگر، موضوع محیط زیست در نگاه مقام معظم رهبری نیز جایگاه ویژه‌ای دارد. ایشان در بیانات متعددی صیانت از محیط زیست را مورد تأکید قرار داده‌اند. از جمله، «اهمیت مسئله محیط زیست اینجاست که همه دستگاه‌هایی که به نحوی با مسئله محیط زیستی انسان در کشور مرتبط هستند، با یکدیگر به صورت صمیمانه همکاری کنند ... علاوه بر آیات قرآن، ده‌ها روایت با مضامین عالی در اسلام، در متون دینی ما درباره زمین، درباره محیط زیست ما هست؛ آیات بسیاری از قرآن کریم اشاره می‌کند به فرآورده‌های روی زمین که همه مال بشریت و متعلق به شما است؛ قضیه محیط زیست خیلی قضیه مهمی است. خلاصه، اهمیت این قضیه عبارت است از مسئولیت انسان در قبال طبیعت؛ باید احساس مسئولیت کند. همچنان که در قبال انسان‌ها احساس مسئولیت می‌کنیم، در قبال طبیعت هم باید احساس مسئولیت کنیم ... مسئله محیط زیست، مسئله این دولت و آن دولت نیست؛ ... مسئله همه کشور است؛ همه باید دست به دست هم بدهند و این مشکل را حل کنند ... حفظ محیط زیست و رعایت محیط زیست، یک وظیفه حاکمیتی است؛ البته مردم هم نقش دارند. مردم می‌توانند نقش‌های

خوبی ایفا کنند، همکاری کنند؛ شرطش این است که دستگاه‌های حاکمیتی به طور جدی دنبال قضیه باشند. اگر جدیت به خرج بدهند، مردم هم به اینها کمک خواهند کرد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳/۱۲/۱۷).

همچنین رهبر معظم انقلاب اسلامی در اجرای بند یک اصل ۱۱۰ قانون اساسی، در نامه‌ای به رؤسای قوا در تاریخ ۱۳۹۴/۸/۲۶، سیاست‌های کلی محیط زیست را در ۱۵ ماده ابلاغ کردند. در این سیاست‌ها ضمن پرداختن به عناصر حیاتی از جمله هوا، آب، خاک و به تبع آن‌ها تنوع زیستی، اقتصاد محیط زیست، امر به معروف و نهی از منکر در حوزه محیط زیست، دیپلماسی محیط زیست و... بر جرم‌انگاری تمامی تخریب‌ها و آلودگی‌های محیط زیست تأکید شده است. همچنین از دومین برنامه توسعه پس از انقلاب اسلامی، به تدریج موضوع محیط زیست اهمیت شایانی پیدا کرد. مسئله محیط زیست و آمایش سرزمین، در تدوین برنامه چهارم توسعه مورد توجه قرار گرفت و در قانون برنامه پنجم نیز مجدداً بر آن تأکید شد؛ در نهایت در ماده ۳۸ قانون برنامه ششم توسعه به صورت مبسوط به حوزه محیط زیست پرداخته شد (مجبایی و اسماعیلی فرد، ۱۳۹۵: ص ۱۲).

۲-۴. دیگر قوانین محیط زیست در ایران

۲-۴-۱. قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست

این قانون در سال ۱۳۵۳ به تصویب مجلس شورای ملی رسید و در تاریخ ۲۴ آبان ۱۳۷۱ با برخی اصلاحات، در ۲۱ ماده در مجلس شورای اسلامی تصویب شد.

۲-۴-۲. قانون شکار و صید

این قانون مصوب ۱۶ خرداد ۱۳۴۶ است که یک بار در ۳۰ دی ۱۳۵۳ اصلاح شد؛ بار دیگر در ۲۵ آذر ۱۳۷۵ با انجام اصلاحاتی چند، در ۳۲ ماده به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید.

۲-۴-۳. قانون جلوگیری از آلودگی هوا

این قانون به منظور تحقق اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و به جهت پاک‌سازی و حفاظت هوا از آلودگی‌ها، در ۶ فصل و ۳۶ ماده، در تاریخ سوم اردیبهشت ۱۳۷۴ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید.

۲-۴-۴. قانون مدیریت پسماند

از دیگر قوانین زیست-محیطی در تحقق اصل ۵۰ قانون اساسی، قانون مدیریت پسماند است که مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۲۰ اردیبهشت ۱۳۸۳ در ۲۳ ماده به تصویب رساند.

۲-۴-۵. قانون نحوه جبران زحمات و خسارات کارکنان سازمان حفاظت محیط زیست در ارتباط با جرائم زیست محیطی

این قانون در ۱۲ بهمن ۱۳۸۴ به تصویب رسید؛ سپس در ۱۷ اسفند ۱۳۹۴ با اصلاحاتی، در مجلس شورای اسلامی تصویب و در ۴ اردیبهشت ۱۳۹۵ به دولت ابلاغ شد.

تصویب قوانین متعدد در دو دوره پیش و پس از انقلاب، نشان‌دهنده اهمیت محیط زیست نزد قانون‌گذاران و تصمیم‌سازان است؛ این اهمیت بیشتر از آنکه تحت تأثیر عوامل داخلی و رویکردهای دینی نسبت به محیط زیست باشد، متأثر از فضای جهانی درخصوص موضوعات زیست محیطی بوده است؛ چراکه اگر صرفاً دغدغه‌های داخلی بود، روند و اهتمام به تغییر قوانین داخلی و اصلاح آن بیشتر می‌بود. گرچه ایران به عنوان کشوری در حال توسعه در مقایسه با دیگر اقطاب خود، زودتر وارد باشگاه حافظان محیط زیست شده بود.

۳. کنوانسیون‌های جهانی زیست محیطی و مشارکت ایران

برجسته شدن آسیب‌های زیست‌محیطی از دهه ۷۰ میلادی، زنگ خطر را برای دولت‌ها به صدا درآورده بود. اهتمام دولت‌ها به حفظ محیط زیست در ابعاد منطقه‌ای و جهانی با انعقاد معاهدات و پروتکل‌های متعددی ابراز شده است. پیوستن ایران به برخی از معاهدات زیست‌محیطی، حاکی از دغدغه دولت‌ها در حفظ میراث زیستی و سرمایه محیطی شهروندان خویش و نیز دیگر ساکنان جهان است. «کنوانسیون استکهلم» در سال ۱۹۷۲ نخستین اقدام سازمان ملل در توجه به محیط زیست بود که بر حق داشتن محیط زیست انسانی سالم همچون حق حیات صحه گذاشته شد. این کنفرانس، بزرگ‌ترین رویداد زیست‌محیطی آن دوره بود که نمایندگان ۱۱۳ کشور، علاوه بر نمایندگان سازمان‌های بین‌المللی و نهادهای غیردولتی در آن حضور داشتند و یک اعلامیه مبتنی بر حفظ محیط زیست و برنامه عملی ۱۰۹ ماده‌ای شامل تمهیدات هماهنگ در رویارویی با معضلات زیست‌محیطی به تصویب رساندند (گرین، ۱۳۷۹: ص ۳۰-۳۴). از آنجایی که این رویداد، اولین گردهمایی جهانی درخصوص محیط زیست بود، می‌توان پی برد که اهمیت محیط زیست برای کشورها برجسته شد و حفظ محیط زیست در حوزه منافع ملی کشورها قرار گرفت. دیگر مواجعات دولت‌ها و نهادهای غیردولتی پس از این کنفرانس، در چارچوب منافع ملی و بین‌المللی اعضاء قابل بررسی و توجه قرار می‌گیرد.

نکته قابل توجه در این نشست‌ها و کنوانسیون‌ها نگرش متفاوت کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه به

مسئله محیط زیست است؛ در حالی که کشورهای توسعه‌یافته، اتهام عدم اجرای استانداردهای زیست‌محیطی منطبق بر معاهدات بین‌المللی را بر کشورهای در حال توسعه می‌زنند، کشورهای در حال توسعه نیز جهان صنعتی را عامل آلودگی‌های زیست‌محیطی می‌دانند که هر روز بر میزان آلودگی جهانی می‌افزایند و هزینه‌ای در قبال این آلودگی حداکثری نمی‌پردازند. به‌عنوان مثال امریکا با بیشترین میزان آلودگی جهانی می‌افزاید و هزینه‌ای گل‌خانه‌ای، همچنان با کارشکنی و با بهانه‌های اقتصادی با پیمان زیستی کیوتو مخالفت می‌ورزد (جاویدنیا، ۱۳۸۱: ص ۵۶۷). مطالعات متعدد نشان داده‌اند که با بالا رفتن درآمد سرانه کشورها، تبعات زیست‌محیطی نیز افزایش می‌یابند، تا جایی که به نقطه عطف و بالاترین میزان آلودگی رسیده و سپس کاهش می‌یابد. در نقطه عطف، کنترل آلودگی‌ها سبب کاهش آن می‌شود؛ براین اساس، پیش‌بینی می‌شود که کشورهای در حال توسعه، سطح تخریب محیط زیست را تا رسیدن به نقطه عطف افزایش خواهند داد و سپس وارد روند کاهش آلودگی‌ها خواهند شد (پورکاظمی و ابراهیمی، ۱۳۸۷: ص ۶۱).

«کنوانسیون جلوگیری از آلودگی دریایی» با هدف حفظ دریاها از آلودگی‌های تخلیه و دفع مواد زائد در سال ۱۹۷۲ در لندن، پایتخت انگلستان، و با حضور و امضای برخی از دولت‌ها به وجود آمد؛ جمهوری اسلامی در سال ۱۳۷۵ و پس از تصویب مجلس شورای اسلامی به عضویت آن درآمد. متناظر به این کنوانسیون و با هدف حفاظت از محیط زیست دریایی و منابع آبی کشور، حکمرانی در ایران (قبل و بعد از انقلاب) مقررات و آیین‌نامه‌های متعددی را تصویب نموده است. قانون شکار و صید، قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، قانون حفاظت از دریا و رودخانه‌های مرزی از آلودگی به مواد نفتی، تشکیل شورای عالی اقیانوس‌شناسی، قانون مناطق دریایی جمهوری اسلامی در خلیج فارس و دریای عمان، قانون مجازات اسلامی در مسئولیت کیفری آلوده‌کننده محیط زیست، آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب و نیز قانون برنامه چهارم توسعه، از جمله این موارد مصوب هستند (کرباسی، ۱۳۷۶: ص ۴۴-۵۱). هرچند این امر اقدام مؤثری در حفظ زیست دریایی کشور است، اما غفلت نسبت به برخی موارد همچنان کشور را در معرض آسیب‌هایی قرار می‌دهد؛ به‌عنوان مثال، در این قوانین و مصوبات در خصوص دفع مواد زائد، تمهیدی اندیشیده نشده و نسبت به جرایم احتمالی آن نیز ساکت مانده است. از آنجا که احتمال وقوع آن با وجود کارخانه‌ها و تولیدات صنعتی و نیز حمل‌ونقل‌های دریایی نفتی و غیرنفتی چندان دور از ذهن نیست، حکمرانی نباید از این مسئله مهم و خطرات ناشی از وقوع آن غافل و یا بی‌توجه به آن باشد.

نظر به اهمیت لایه اُزن برای محیط زیست و ارائه راهکاری در پیشگیری از تخریب آن، با ابتکار سازمان ملل متحد در سال ۱۹۸۵ و با حضور اتحادیه اروپا و برخی کشورها در اتریش، «کنوانسیون وین برای

حفاظت از لایه ازن) به تصویب رسید؛ جمهوری اسلامی نیز پس از تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان در سال ۱۳۶۸ عضویت خود در این کنوانسیون را مسجل نمود. کشورهای پذیرنده پروتکل وظیفه دارند با اتخاذ یک استراتژی و مبتنی بر ملاحظه‌های فنی و اقتصادی داخلی خود، نسبت به حذف مواد مخرب لایه ازن اقدام کنند. مرجع ملی این کنوانسیون از سال ۱۳۷۱ سازمان محیط زیست ایران است؛ از این سال برنامه کشوری با کمک^۱ UNDP در جهت رسیدن به اهداف کنوانسیون در حال انجام است. با استقرار کمیته علمی ازن در سازمان، نمایندگان عمران ملل متحد و وزارتخانه‌های مختلفی مانند امور خارجه، صمت، اقتصاد و دارایی، بازرگانی، کشاورزی، گمرک کل کشور، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی و سازمان توسعه صنعتی نیز اعضای ناظر بر اجرای این کنوانسیون هستند. عمده مصرف ایران در ترکیبات CFCهای ۱۱ و ۱۲ است که در صنایع یخچال‌سازی و ساخت اسفنج به کار می‌رود. اقدام عملی و برنامه ایران، کاهش مصرف CFC از سال ۲۰۰۵ و تثبیت مصرف متیل بروماید است (محمدی، ۱۳۷۹: ص ۶۷).

یکی از مهم‌ترین سند‌های بین‌المللی در کنترل نقل و انتقال زباله‌های خطرناک، «کنوانسیون بازل^۲» است که با امضای ۳۵ کشور در سال ۱۹۸۹ در شهر «بازل» سوئیس تصویب شد. کنوانسیون، در قالب پروتکل الحاقی ۱۲ ماده‌ای، مسئولیت مدنی خاصی را طراحی کرده است؛ تصویب و پذیرش این پروتکل را می‌توان اقدام سیاسی مهمی در عرصه جهانی تعریف کرد که به هماهنگی بازیگران بین‌المللی در موضوع «مدیریت زباله» منتهی می‌شود. این سند، ابزار قانونی پیچیده‌ای را طراحی کرده که بر مسئولیت دولت‌ها و جبران خسارت‌های احتمالی تأکید دارد (خونینی و همکاران، ۱۳۹۴: ص ۹۷-۹۸). جمهوری اسلامی ایران، قانون مدیریت پسماند مبتنی بر کنوانسیون بازل را در سال ۱۳۷۱ تصویب کرد که براساس ماده ۱۴ این قانون، تنها در حمل و نقل برون مرزی زباله‌های خاص از قوانین این کنوانسیون و تحت نظارت مراجع آن تبعیت می‌کند؛ این تبعیت مبتنی بر قاعده فقهی لاضرر و پذیرش مسئولیت مدنی حاکمیت جمهوری اسلامی قابل تبیین است (بهرامی و فهیمی، ۱۳۸۶: ص ۱۵۰). نظر به اینکه جمهوری اسلامی ایران نیز از خطرهای ناشی از دفع زباله‌های خطرناک برون مرزی در امان نیست، پیوستن به پروتکل الحاقی این کنوانسیون نیز در جبران خسارت‌های احتمالی، ضرورت دارد.

سازمان ملل متحد در سال ۱۹۹۲ با تشکیل «کنفرانس توسعه پایدار ملل متحد» یا همان «اجلاس ریو»

1. United Nations Development Program
2. Basel Convention

گام مهمی در خصوص مسائل زیست‌محیطی در بستر تحولات بین‌المللی برداشت. تعهد همه دولت‌های حاضر در این نشست به مواردی چون «اقتصاد سبز» و «حفظ اکوسیستم‌ها» را می‌توان اقدام ارزشمندی در همکاری‌های جهانی توسعه پایدار به‌شمار آورد. کشورهای در حال توسعه می‌توانند از این فرصت برای توسعه نیروی انسانی و حفظ محیط زیست خود با استفاده از تبادل‌های علمی و تکنولوژیک قدرت‌های بزرگ و مبتنی بر این تعهد استفاده نمایند (امین‌منصور، ۱۳۸۸: ص ۸۲۷). نگرانی‌های جهانی درباره گرم شدن کره زمین و افزایش گازهای گلخانه‌ای^۱ و تغییرات آب‌وهوایی به تشکیل پروتکل «کنوانسیون چارچوب تغییر آب و هوای سازمان ملل» در سال ۱۹۹۲ منتهی شد. این پروتکل در سال ۱۹۹۷ در ژاپن به تصویب اعضای UNFCCC^۲ رسید که به «پیمان کیوتو» معروف شد. هدف این کنوانسیون، کاهش گازهای گلخانه‌ای است و ابعاد متعدد اقتصادی آن، کنوانسیون را به پربسامدترین عهدنامه زیست‌محیطی و توسعه پایدار تبدیل کرده است (زاهدی، ۱۳۸۹: ص ۹۸). جمهوری اسلامی ایران پس از تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان در سال ۱۳۸۴ عضویت خود را در این کنوانسیون رسمیت بخشید (صادقی و اسلامی اندارگلی، ۱۳۹۰: ص ۳-۵).

کلینتون، رئیس‌جمهور وقت ایالات متحده، هرچند از امضاءکنندگان این پیمان بود، اما این کشور همچنان وضعیت پیوست خود به آن را تأیید یا رد نکرده است. سهم آمریکا در تولید گازهای گلخانه‌ای بیش از ۲۰ درصد است که بزرگ‌ترین کشور صنعتی آلوده‌کننده محیط زیست به‌شمار می‌آید (صادقی و اسلامی اندارگلی، ۱۳۹۰: ص ۷). در سال ۱۹۷۸ کشورهای منطقه (ایران، عربستان، کویت، قطر، امارات عربی متحده و عراق) با امضای «کنوانسیون منطقه‌ای کویت» متعهد به انجام کلیه اقدامات ضروری در کاهش یا جلوگیری از آلودگی‌های دریایی در منطقه خلیج فارس گردیدند. این کنوانسیون صرفاً سه عامل کشتی‌ها، منابع زمینی، اکتشافات و بهره‌برداری دریایی را به‌عنوان منشأ آلودگی آب‌های خلیج فارس می‌شناسد. در اجرای این پروتکل، «سازمان حفاظت محیط زیست دریایی» با هدف جلوگیری و کاهش آلودگی‌های ناگهانی ناشی از برخورد کشتی‌ها و نفت‌کش‌ها ایجاد شد (قراگوزلو، ۱۳۷۷: ص ۱۸۰). نگرانی‌های موجود نسبت به حقوق بشر و حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم، تغییر رویکردهای حاکمیتی را هرچه بیشتر مسلم کرده است. این تغییرات در سیاست‌های داخلی با طرح و اصلاح قوانین و بهسازی‌های رفتاری

1. GHG

2. United Nations Framework Convention on Climate Change

شهروندان کشورها در کنار زمینه‌سازی‌های بین‌المللی در الزام کشورها به رعایت منشورها و کنوانسیون‌های زیست محیطی نمود یافته است.

۴. حکمرانی و محیط زیست

انقلاب صنعتی موجب تغییر شیوه زندگی مردمان شد و نیاز آن‌ها به منابع طبیعی را تشدید کرد. مصرف‌گرایی و رشد روزافزون آن، یکی از نتایج این تغییر است. با برجسته شدن پیامدهای منفی استفاده بی‌رویه از منابع محیط زیست - که اغلب تجدیدناپذیر هستند - و افزایش روند تخریب و آلودگی آن در جریان صنعتی‌شدن جوامع، نقش حکمرانی در تغییر این رویکرد در عرصه داخلی و بین‌المللی برجسته شده است؛ چراکه نظام حکمرانی با تصمیم‌سازی‌های کلان و تعیین خط‌مشی‌ها، بر گستره مردمان خویش تأثیرگذار است. سیاست‌گذاری‌های حکمرانی در جنبه‌های مختلف بستر رشد و توسعه پایدار و یا عقب‌ماندگی کشور را سبب می‌شود، از این‌رو، اعتماد و یا بی‌اعتمادی شهروندان به حاکمیت منوط به این سازوکار تصمیم‌سازی است که رفاه، امنیت و ثبات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را رقم می‌زند. دولت‌ها در عرصه داخلی و مبتنی بر «حق داشتن محیط زیست سالم» ملزم به رعایت استانداردهای زیستی در تأمین این حق هستند، لذا، در قوانین داخلی خود، مسئله محیط زیست را وارد کرده و متولیان این امر را نیز مشخص نموده‌اند.

۴-۱. متولیان محیط زیست در جمهوری اسلامی ایران

«سازمان محیط زیست» مهم‌ترین نهاد تأثیرگذار در تدوین خط‌مشی‌های زیست محیطی محسوب می‌شود؛ اما سازمان‌ها و ارگان‌های دیگری نیز در کنار این سازمان هستند که حفظ محیط زیست و جلوگیری از تخریب و آلودگی زیست محیطی از جمله وظایف آن‌ها به‌شمار می‌رود که در این زمینه می‌توان از «سازمان جنگل‌ها و مراتع»، «شهرداری‌ها» و «عموم وزارتخانه‌های دولت» نام برد. از دیگر بازیگران زیست محیطی مؤثر در بدنه دولت، می‌توان به کمیسیون «زیربنایی، صنعت و محیط زیست» قوه مجریه اشاره کرد. (شورای عالی محیط زیست)، به ریاست رئیس‌جمهور و «کمیته ملی توسعه پایدار»، به ریاست معاون رئیس‌جمهور، دو بازیگر مهم زیست محیطی در قوه مجریه هستند. هرچند در حال حاضر کمیته ملی توسعه پایدار، نقش خاصی در حکمرانی محیط زیست کشور ایفا نکرده و شورای عالی محیط زیست نیز به صورت پراکنده تشکیل جلسه می‌دهد، اما کنار هم قرار گرفتن این دو بازیگر و ارتباط آن‌ها به لحاظ ساختاری، دارای اشکال و تناقض است.

۴-۱-۱. شورای عالی محیط زیست

با پیروزی انقلاب اسلامی، در بخش‌هایی از حقوق و قوانین کشور، دگرگونی‌های بنیادینی ایجاد شد، لیکن در بخش‌های دیگر، تغییرات، صرفاً انطباق قوانین موجود با نظام جدید سیاسی کشور بود که برخی از قوانین شکلی قانون حفاظت از محیط زیست در این بخش قرار می‌گیرند. شورای عالی محیط زیست از سال ۱۳۵۰ تشکیل شد (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۵۰) و پس از انقلاب نیز به کار خود ادامه داد؛ امروزه این شورا عالی‌ترین مقام سیاست‌گذاری در حوزه محیط زیست است که رئیس‌جمهور، ریاست آن را برعهده دارد (اصلی‌پور و شریف‌زاده، ۱۳۹۴: ص ۲۴۹). اعضای شورا متشکل از وزیر کشور، جهاد کشاورزی، صمت، راه و شهرسازی، بهداشت، معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور، رئیس سازمان استاندارد، رئیس سازمان حفاظت محیط زیست و چهار تن از اشخاص متخصص حوزه محیط زیست هستند که در یک دوره سه ساله به عضویت شورا درمی‌آیند. شورای عالی محیط زیست یکی از چند شورای عالی ریاست‌جمهوری بود که در دولت نهم منحل و وظایف آن به کمیسیون زیربنایی دولت واگذار شده بود. رئیس‌جمهور، در حالی این اقدام برخلاف قانون را انجام داد که اعضا و ریاست شورا و کمیسیون متفاوت هستند (طبق قانون تنها ریاست شورای عالی محیط زیست و نه کمیسیون زیربنایی برعهده رئیس‌جمهور است) (دبیری، ۱۳۹۲). در دولت دوازدهم مجدداً «شورای عالی محیط زیست» با حضور اعضای ذی‌صلاح حوزه محیط زیست، به عرصه تصمیم‌گیری مسائل محیط زیستی کشور بازگردانده شد.

۴-۱-۲. کمیته ملی توسعه پایدار

کمیته ملی توسعه پایدار، ذیل شورای عالی محیط زیست فعالیت دارد و با ۱۸ عضو، شامل رئیس، نایب‌رئیس و ۱۶ نفر نمایندگان وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها و نهادها می‌باشد. ریاست کمیته مذکور با معاون رئیس‌جمهور (رئیس سازمان حفاظت محیط زیست) است. کمیته ملی توسعه پایدار، با ۹ کمیته راهبردی در پی آن است که مسائل مربوط را فراتر از حفاظت از محیط زیست، یعنی در جهت تحقق «توسعه پایدار» انجام دهد. نکته قابل توجه آن است که در حال حاضر این کمیته از حیث ساختاری، زیرمجموعه شورای عالی محیط زیست قرار می‌گیرد؛ که این موضوع با توجه به تعاریف ارائه‌شده از مفهوم توسعه پایدار، دچار یک تناقض مفهومی شده است. از یک‌سو و به لحاظ نظری، محیط زیست، به عنوان یکی از ابعاد چهارگانه توسعه پایدار در کنار سه بعد اقتصادی، اجتماعی و سیاسی قرار می‌گیرد؛ به این معنا که توسعه در هرکدام از ابعاد چهارگانه بدون در نظر گرفتن سایر ابعاد، «ناپایدار» است و در بلندمدت آسیب‌هایی به همراه دارد. اما در ساختار اجرایی کشور، کمیته ملی توسعه پایدار زیرمجموعه ساختار شورای عالی محیط زیست و به عنوان یکی از بازوهای

فکری این شورا قرار گرفته است. افزون بر بازیگران داخل قوه مجریه، سایر قوا نیز بازیگران مؤثری در فرآیند تدوین خط‌مشی‌های زیست‌محیطی کشور دارند. قوه مقننه علاوه بر نقش کلیدی، تصویب و مشروعیت‌بخشی طرح‌های نمایندگان مجلس و لوایح ارسالی هیئت دولت، یک کمیسیون تخصصی مرتبط نیز دارد. از میان ۱۷ کمیسیون مجلس شورای اسلامی، «کمیسیون کشاورزی، آب و منابع طبیعی» مرتبط‌ترین کمیسیون با حوزه خط‌مشی‌گذاری محیط زیست است که جهت انجام وظایف محوله در حوزه کشاورزی، منابع آب، دام و طیور، شیلات، محیط زیست و هواشناسی تشکیل می‌شود. همچنین کمیسیون «عمران»، «صنایع و معادن» و «انرژی» از سایر کمیسیون‌های تأثیرگذار قوه مقننه در قلمرو موضوعات زیست‌محیطی محسوب می‌شوند. مضاف بر این در میان فراکسیون‌های مجلس نیز، «فراکسیون محیط زیست و توسعه پایدار» یکی از مجموعه‌های ثابت و تأثیرگذار در فرآیند خط‌مشی‌گذاری زیست‌محیطی در ادوار مختلف مجلس شورای اسلامی بوده که همواره تعدادی از نمایندگان علاقه‌مند به موضوع محیط زیست در آن عضویت داشته‌اند.

۴-۲. کمیسیون کشاورزی، آب و منابع طبیعی مجلس شورای اسلامی

این کمیسیون یکی از کمیسیون‌های تخصصی مجلس شورای اسلامی است که در خصوص منابع آب، کشاورزی، دام و طیور و شیلات مطابق ماده ۵۸ آیین‌نامه داخلی مجلس تشکیل شده است. چالش مهم درباره کمیسیون «کشاورزی، آب و منابع طبیعی»، به‌عنوان بازوی اصلی خط‌مشی‌گذاری قوه مقننه در مسائل زیست‌محیطی، کم‌رنگ بودن وجه محیط‌زیستی آن است؛ به طوری که حتی عبارت «محیط زیست» نیز در عنوان این کمیسیون وجود ندارد. نکته بسیار مهم دیگر در مورد کمیسیون مذکور «اشکال در شأن بهره‌برداری و حفاظت کمیسیون کشاورزی» است؛ زیرا در موضوع محیط زیست تفکیک دو شأن «حفاظت» و «بهره‌برداری» حائز اهمیت است. به‌عنوان مثال، در حال حاضر میزان جنگل‌های کشور به حدی کاهش یافته که باید نگاه «حفاظتی» و نه «بهره‌برداری» از این میراث ارزشمند در اولویت قرار گیرد. حوزه کشاورزی به عنوان یکی از حوزه‌های «بهره‌بردار» محیط زیست، هم‌زمان ایفای نقش «حفاظت» از آن را نیز برعهده دارد که این موضوع کم‌رنگ شدن وجه حفاظتی، یعنی وجه زیست‌محیطی را (به‌ویژه در مباحث مربوط به توسعه کشاورزی) به‌دنبال داشته است؛ چرا که توسعه کشاورزی به‌مثابه یکی از ارکان زیرساختی توسعه کشور، خود در مظان وارد کردن آسیب‌ها و صدماتی به محیط زیست قرار دارد.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی‌ها نشان می‌دهد که در ایران، چه در دوره پهلوی و چه در دوران جمهوری اسلامی، محیط زیست

مورد توجه قانون‌گذاران بوده و قوانین مختلفی به منظور حفاظت از محیط زیست تدوین و تصویب شده است. باوجود این قوانین متعدد و وجود دغدغه زیست محیطی، ضعف‌های متعددی در رویکردهای قانون‌گذاری و نیز اجرای آن در کنار جزیره‌ای عمل کردن سازمان‌ها و نهادهای مرتبط با محیط زیست قابل شناسایی است؛ و حکمرانی از رسیدن به مطلوبیت‌های حفظ محیط زیست بازمانده است. بسیاری از تمهیدات حکمرانی در تدوین قوانین، معطوف به مرحله پس از آلودگی و تخریب است؛ ضمن آنکه این مرحله نیز در صدور حکم و اجرای آن به دلیل فقدان قضات و وکلای متخصص در محیط زیست، کم و کاستی‌های قابل توجهی دارد. لذا، برای اینکه قوانین زیست-محیطی جمهوری اسلامی ایران بتواند در مرحله نخست، از آلودگی و تخریب محیط زیست پیشگیری کرده و در مرحله دوم، مرتکبان جرایم زیست-محیطی را به جزای متناسب با عمل خویش برساند، راهکارهای ذیل پیشنهاد می‌شود:

- اصلاح ساختار شورای عالی محیط زیست.
- اصلاح قوانین زیست-محیطی براساس تلقی از محیط زیست به‌عنوان «حق».
- توجه ویژه به محیط زیست در قانون مجازات اسلامی.
- ساماندهی متولیان محیط زیست.
- اصلاح قانون آیین‌نامه داخلی مجلس شورای اسلامی مبنی بر انفکاک موضوع محیط زیست از کمیسیون کشاورزی در قالب یک کمیسیون تخصصی مستقل.
- نکته حائز اهمیت دیگر آن است که محیط زیست نه فقط یک امر داخلی، بلکه مسئله‌ای جهانی است که هماهنگی و همکاری‌های بین‌المللی دولت‌ها و سایر بازیگران جهانی را می‌طلبد. التزام بازیگران بزرگ به کنوانسیون‌های زیست محیطی و اجرای تعهدات آن در حفظ محیط زیست و کمک به کشورهای در حال توسعه در رعایت استانداردهای لازم در روند صنعتی شدن و جلوگیری از تخریب و آلودگی‌های زیستی، ازجمله اموری است که باید بدان توجه داشته و با اجماع جهانی و توسل به افکار عمومی در تحقق بخشیدن به آن تلاش کرد. موضوع محیط زیست، مبتلابه همه کشورها است و وجهی فراملی دارد. بسیاری از موفقیت‌های جهانی در صیانت از محیط زیست، مرهون تلاش‌های دولت‌ها و دیگر بازیگران بین‌المللی و با عبور از اهداف سیاسی و صرفاً ملی بوده است. اینکه قدرت‌های بزرگی چون ایالات متحده آمریکا گام‌هایی در جهت سیاسی نمودن موضوعات زیست‌محیطی برداشته و سعی دارند اجماع جهانی در این همکاری‌ها را به‌سمت اغراض سیاسی خود متمایل نمایند، هوشیاری سایر بازیگران بین‌المللی ازجمله جمهوری اسلامی ایران را می‌طلبد تا با راهکارهای حقوقی این تغییر مسیر را مدیریت نمایند.

منابع

- اصلی پور، حسین؛ شریف‌زاده، فتاح (۱۳۹۴). راهبرد سیاست‌گذاری زیست‌محیطی کشور در بستر نظریات متعارف تصمیم‌گیری عمومی. *مجلس و راهبرد*، شماره ۸۳.
- امین منصور، جواد (۱۳۸۸). رویکردهای بین‌المللی در برخورد با منابع طبیعی و محیط زیست. *سیاست خارجی*، ۲۳(۳).
- بهرامی احمدی، حمید؛ فهیمی، عزیزالله (۱۳۸۶). مبنای مسئولیت مدنی زیست محیطی در فقه و حقوق ایران. *معارف اسلامی و حقوق*، ۸(۲).
- پورکاظمی، محمدحسین؛ ابراهیمی، اینناز (۱۳۸۷). بررسی منحنی کوزنتس زیست محیطی در خاورمیانه. *پژوهش‌های اقتصاد ایران*، ۱۰(۳۴).
- جاویدنیا، کیومرث (۱۳۸۱). همکاری‌های بین‌المللی محیط زیست از استکهلم تا ژوهانسبورگ (۱۹۷۲-۲۰۰۲). *سیاست خارجی*، ۱۶(۲).
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۳/۱۲/۱۷). *بیانات در دیدار مسئولان و فعالان محیط زیست*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=29121>
- خوئینی، غفور؛ اوتق، شهرزاد؛ جعفری هرندی، مهشید (۱۳۹۴). مسئولیت مدنی انتقال برون‌مرزی زباله‌های خطرناک و دفع آن در حقوق ایران و پروتکل الحاقی ۱۹۹۹ کنوانسیون بازل. *پژوهش حقوق خصوصی*، ۳(۱۰).
- دبیری، فرهاد (۱۳۹۲). *جلسه شورای عالی محیط زیست*. ایسنا. قابل دسترس در: <https://www.isna.ir/news/92081207020>
- رضانی، مسعود؛ نادری، فخرالدین؛ حسین‌زاده، مجید (۱۴۰۲). ارزیابی برنامه‌های توسعه کشور در حوزه محیط زیست و ارائه راهبردهایی برای برنامه هفتم. *مجلس و راهبرد*، ۳۰(۱۱۵).
- رفعتی‌پناه، مهدی (۱۳۹۵). بررسی مقایسه‌ای نقش و جایگاه حفاظت محیط زیست در برنامه‌های عمرانی پیش از انقلاب ۱۳۵۷. *خردنامه*، شماره ۱۶.
- رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۳۹۲). حفاظت از محیط زیست در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. *دیدگاه‌های حقوق قضایی*، شماره ۶۳.
- زاهدی، شمس‌السادات (۱۳۸۹). *توسعه پایدار*. تهران: انتشارات سمت.
- شاه‌بیک، حسین؛ حیدری، محمدجواد؛ نوذری فردوسی، محمد (۱۴۰۰). راهکار حقوقی رفع تعارض منافع در اجرای قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست. *پژوهش‌های نوین حقوق اداری*، ۴(۱۰).
- صادقی، حسین؛ اسلامی اندارگلی، مجید (۱۳۹۰). رشد اقتصادی و آلودگی زیست محیطی در کشورهای عضو پیمان کیوتو. *مطالعات اقتصاد انرژی*، ۸(۳۰).
- طاهری، احمد؛ احمدی پور، زهرا؛ حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۴۰۱). تحلیل ابعاد زیست-محیطی برنامه‌های توسعه نظام جمهوری اسلامی ایران با استفاده از نظریه داده‌بنیاد. *برنامه‌ریزی و آمایش فضا*، ۲۶(۳).
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ۱۳۶۸.

قراگوزلو، محمد (۱۳۷۷). جستاری در بررسی و بازنمود مسائل محیط زیست دریایی با توجه به آلودگی‌های نفتی در آب‌های بین‌المللی و خلیج فارس. *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، شماره ۱۳۳-۱۳۴.

کرباسی، عبدالرضا (۱۳۷۶). بررسی روش‌ها و اثرات دفع زائدات در دریا. *محیط زیست و فرابخشی*، ۹(۱).
 کریشنارانو، پی نیتی (۱۳۸۵). *توسعه پایدار، اقتصاد و سازوکارها*. ترجمه احمدرضا یآوری. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

گرین، آون (۱۳۷۹). *محیط زیست*. ترجمه احمد علیخانی. تهران: دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران، معاونت تحقیق و پژوهش.

مجابی، سید محمد؛ اسماعیلی‌فرد، مریم (۱۳۹۵). *جستاری بر سیاست‌گذاری محیط زیست در جمهوری اسلامی ایران*. راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۵(۲۱).

محمودی، فرهاد (۱۳۷۹). *نگاهی به اقدامات جهانی و ملی در زمینه حفاظت از لایه ازن، سپر حفاظتی زمین*. *اقتصاد انرژی*، شماره ۱۹.

مرادی، محمدرضا (۱۳۹۸). هرگونه توسعه فرع بر محیط زیست است. *خبرگزاری مهر*. قابل دسترس در:

<https://www.mehrnews.com/news/4665110>

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۴۶). *قانون شکار و صید*. قابل دسترس در:

<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/96050>

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۵۰). *قانون تجدید تشکیلات و تعیین وظایف سازمان‌های وزارت کشاورزی و منابع طبیعی و انحلال وزارت منابع طبیعی*. قابل دسترس در:

<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/96762>

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۵۳). *قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست*. قابل دسترس در:

<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97090>